

اصطلاح نامه علوم حدیث

مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تدوین: گروه اصطلاح نامه علوم حدیث

اعضای گروه: آقایان: حمزه اسعدی، محمدرضا بهروز، محمود جهان دوست، سعید مسعودی

مسئول گروه: محمدحسین یوسفی

ناظر: محمدهادی یعقوب نژاد

تولید فنی و ورود اطلاعات: دکتر سید احمد میرخلیلی و مهندس مهدی خاتمی کاشانی

امور پژوهشی و اجرایی: سعید نخعی، فتح الله ظاهری و محمد باقر واهبی

۴

اصطلاح نامه علوم حدیث تهیه: مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه

علمیه قم

ناشر: موسسه بوستان کتاب

(مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)

فهرست مطالب

پیش گفتار ۱۱

مقدمه ۱۳

فصل اول: کلیاتی در باب اصطلاح نامه ۱۵

تعریف اصطلاح نامه (THESAURUS) ۱۵

اهداف اصطلاح نامه ۱۵

۱- اهداف اصلی ۱۵

۲- اهداف کاربردی ۱۶

ویژگی ها و تفاوت اصطلاح نامه با سر عنوان ها و واژه نامه ها ۱۶

۱- برخی ویژگی های اصطلاح نامه: ۱۶

۱۷ ۲- تفاوت اصطلاح نامه با سرعنوان موضوعی (Subject heading)

۳- برخی تفاوت های اصطلاح نامه با واژه نامه و لغت نامه ۱۸

تاریخچه اصطلاح نامه ۱۸

اصطلاح نامه به زبان فارسی ۱۹

فصل دوم: اصطلاح نامه علوم اسلامی ۲۱

۲۱ اصطلاح نامه و سازمان دهی اطلاعات علوم و معارف اسلامی

الف- نمایه سازی به روش اصطلاح نامه ۲۲

نمایه سازی همارا ۲۲

- نمایه سازی پیش همارا ۲۲

- نمایه سازی پس همارا ۲۲

۲۲ - اصطلاحات علوم اسلامی و پیش همارایی در نظام پس همارا

۲۳ ب- دستورالعمل کاربردی اصطلاح نامه در نمایه سازی علوم اسلامی

استاندارد مورد توجه در تدوین اصطلاح نامه علوم اسلامی ۲۵

معرفی قسمت ها ۲۶

الف- واژگان عمومی ۲۶

ب- اصطلاح نامه های تخصصی ۲۶

- اصطلاح نامه علوم قرآنی ۲۶

- اصطلاح نامه فلسفه اسلامی ۲۷

- اصطلاح نامه اصول فقه ۲۷
- اصطلاح نامه منطق ۲۷
- اصطلاح نامه کلام اسلامی ۲۷
- اصطلاح نامه اخلاق اسلامی ۲۷
- برنامه های آینده ۲۷
- ۲۹ فصل سوم: اصطلاح نامه علوم حدیث
- شاخه های علوم حدیث ۲۹
- تعریف اصطلاح نامه علوم حدیث ۳۰
- فایده اصطلاح نامه علوم حدیث ۳۰
- مراحل تحقیق ۳۱
- الف - کتاب شناسی و تهیه مدارك مورد نیاز ۳۱
- ب - ارزش گذاری و درجه بندی مدارك ۳۱
- ج - تحقیق و استخراج اصطلاح ۳۱
- د - ایجاد روابط بین اصطلاحات ۳۱
- هـ - بازنگری اصطلاحات و روابط آن ها ۳۱
- و - بررسی و تصویب نهایی ۳۱
- ویژگی های اصطلاح نامه علوم حدیث ۳۲
- الف - پوشش موضوعی ۳۲
- ب - تعداد اصطلاحات ۳۲
- ج - میزان تورفتگی در ساختار رده ای ۳۳
- د - ساختار اصطلاح نامه علوم حدیث ۳۳

- ۳۳ ۱- رابطه هم ارز یا ترجیحی (ترادف) (Equivalence or Preferential Relation)
- موارد و ضوابط ارجاع اصطلاحات «روابط هم ارز» ۳۴
- ضوابط ترجیح ۳۵
- ۳۶ ۲- رابطه سلسله مراتبی (Hierarchical Relation)
- ۳۷ ۳- رابطه وابستگی (Associative Relation)
- ملاك روابط راویان ۳۷
- ۳۹ ۴- یادداشت دامنه (Scope Note)
- ۳۹ ۵- عبارت راهنما (Node Label)
- ۳۹ ۶- توضیح گر (Qualifier)
- هـ- نمایش اصطلاحات ۴۰
- و- توضیح علائم اختصاری ۴۰
- سپاس ۴۲
- مأخذ مقدمه ۴۳
- اصطلاح نامه علوم حدیث ۴۵
- نمایش الفبایی ۴۷
- نمایش نظام یافته ۳۵۵
- نمایش ترسیمی ۴۸۹
- فهرست منابع و مدارك اصطلاح نامه ۵۹۱

پیش گفتار

دست یابی آسان و سریع به دریای بی کران معارف بشری آرزو و آرمان هر انسان حق جو و حقیقت خواهی است؛ لیکن این آرزو هنگامی جامه عمل می پوشد که بتوان همه دست آوردهای معرفتی را به گونه ای نظام مند سامان داد و ارتباطی منطقی میان آن ها برقرار ساخت. تهیه اصطلاح نامه ها نیز که چیزی جز کوشش برای مشخص کردن دامنه و حدود و ثغور دانش ها نیست، با این هدف معنا پیدا می کند و پیش رفت دانش ها ضرورت تدوین و به روز رسانی اصطلاح نامه ها را تبیین می کند.

مرکز اطلاعات و مدارك اسلامی وابسته به معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم انتقال آخرین دست آوردهای معرفتی را — که بتوان از آن ها در راه رشد و گسترش معارف دینی سود جست — وجهه همت خود ساخته است؛ و به همین دلیل، تهیه و تنظیم اصطلاح نامه علوم اسلامی را ضرورتی انکارناپذیر برای شناخت، طبقه بندی، تعیین محدوده علوم اسلامی و رشد و گسترش و تعلیم آن ها و ارائه الکترونیکی اطلاعات علوم اسلامی می داند؛ از این رو، از سالیان پیش طرح تدوین اصطلاح نامه کلان علوم اسلامی را تهیه و محققانی برای برآوردن این خواسته تربیت کرده است و اینک بخشی از این طرح کلان در قالب طرحی مستقل، اما هم ساز با آن، با عنوان اصطلاح نامه علوم حدیث به جامعه فرهنگی کشور عرضه می شود. امید که مقبول حضرت ولی عصر — عجل الله تعالی فرجه — واقع گردد و برای دانش پژوهان سودمند افتد.

از آن جا که این گونه طرح ها محصول زحمات و خدمات گروهی است و نمی توان هیچ يك از دست اندرکاران به ثمر رسیدن آن ها را نادیده گرفت و به حق باید از همه آنان سپاس گزار بود، ناگزیر از یادکرد کسانی هستیم، چون: آقایان حجج اسلام محمد هادی یعقوب نژاد، محمدحسین یوسفی که از آغاز تا فرجام این کار حضور داشتند و با کوششی خستگی ناپذیر برای عرضه آن میان بستند. هم چنین از شورای پژوهشی اصطلاح نامه جامع علوم اسلامی و دیگر کسانی که در این حرکت علمی سهیم بوده اند تشکر می کنیم و آماده پذیرش نظرهای اصلاحی اندیشوران و خوانندگان نکته سنج هستیم.

فصل اول:

کلیاتی در باب اصطلاح نامه

تعریف اصطلاح نامه (THESAURUS)

اصطلاح نامه، مجموعه اصطلاحات استاندارد شده در يك حوزه معرفتی است که فهرستی از واژه های کلیدی و کاربردی آن حوزه را ارائه می دهد و روابط سلسله مراتبی، مترادف و وابستگی بین مفاهیم را به نمایش می گذارد و از نظر ساختاری، گنجینه واژگان کنترل شده و سازمان یافته از مباحث خاص دانش بشری است؛ به عبارت دیگر، اصطلاح نامه، کلیدواژه های نظام دار و فشرده ترین صورت چکیده های خلاصه شده است که در مواردی جای کتاب را گرفته و نشان دهنده حداکثر اطلاعات با حداقل کلمات و عبارات است. و به عنوان بهترین وسیله برای ذخیره و بازیابی اطلاعات آن حوزه به کار می رود.

عناصر تشکیل دهنده اصطلاح نامه، مدخل ها و واژه هایی هستند که تبلور اطلاعات و یا در برگیرنده مسائل متن و مدرک مورد نظرند.

اهداف اصطلاح نامه

۱ - اهداف اصلی

- تهیه طرحی از حوزه دانشی معین برای نشان دادن روابط منطقی میان مفاهیم اصطلاحات و ترسیمی کلی و مجموعی از ساختار آن حوزه؛
- فراهم آوردن واژگانی استاندارد برای حوزه موضوعی خاص، به منظور يك سان سازی مدخل های نظام ذخیره و بازیابی اطلاعات؛
- ارائه نظام ارجاعات بین اصطلاحات مترادف و شبه مترادف، برای کاربرد اصطلاحی واحد از مجموعه مترادفات و... در شبکه اصطلاحات؛

- تهیه راهنما برای محققان، نمایه سازان و استفاده کنندگان، به منظور انتخاب اصطلاح صحیح برای موضوع مورد جست و جو.

۲- اهداف کاربردی

- در دست داشتن فهرستی سازماندهی از واژه های يك موضوع برای انتخاب آسان، صحیح و هم آهنگ نمایه ها

(خلاصه ها)، نظارت به روز بر واژگان نمایه سازی، اطمینان بخشیدن به نمایه ساز در استفاده مناسب از

اصطلاحات و حد و مرز دادن به جای گاه کاربردی آن ها;

- زبان نمایه ای ساخت دار و کنترل شده و قابل استفاده در نظام نمایه سازی پس همرا;

- وسیله ذخیره و بازیابی اطلاعات در هر رشته علمی یا فنی;

- آسان کردن بهره گیری از کامپیوتر از طریق فراهم آوردن زبان منطقی و نظام مند برای موضوع و یا علم مورد نظر

که از نخستین گام های ضروری در بهره گیری بهینه از رایانه است;

- کمک به محققانی که در رشته خاص به پژوهش می پردازند، به عنوان ابزار، منبع و مرجع;

- اصطلاح نامه می تواند در تهیه پایان نامه ها به دانش پژوهان اطلاع دهد که برای تحقیق خود، کدام موضوع و تا

چه مقدار از مباحث آن را باید مورد مطالعه قرار دهند. بدین سبب، می توان از اصطلاح نامه در تحقیق و تدریس

سود جست;

- اصطلاح نامه به عنوان زبان ارتباطی نمایه سازی، دارای اهداف و کاربردهای زیر است:

الف - ارائه اصطلاحات استاندارد در يك زمینه معین;

ب - برقراری ارتباط میان نمایه ساز و استفاده کنندگان، ایجاد هم آهنگی میان آن ها در ذخیره و بازیابی اطلاعات و

به کارگیری مفاهیم معین;

ج - کنترل مترادفات و شبه مترادفات، تعیین اصطلاحات مجاز و مشخص کردن حدود معانی اصطلاحات و ایجاد

يك دستی و دقت در نمایه سازی.

- با توجه به این که اصطلاحات اخص و وابسته در اصطلاح نامه به طور کامل ارائه می شود، می توان در تهیه سر عنوان موضوعی از آن بهره گرفت.

ویژگی ها و تفاوت اصطلاح نامه با سر عنوان ها و واژه نامه ها

۱- برخی ویژگی های اصطلاح نامه:

- در هر اصطلاح نامه، روابط معنایی، یعنی روابطی که جدای از هر متن و مدرکی به قوت خود باقی است، مورد توجه اند؛ به عبارت دیگر، در اصطلاح نامه، روابط همیشه صادق میان اصطلاحات و واژه ها برقرار می شود که معمولاً از طریق رابطه هم ارز (مترادف)، رابطه سلسله مراتبی کلی و جزئی، کل و جزء، مفهوم و مصداق و...، و وابسته نشان داده می شود.

- اصطلاحات گزیده شده معمولاً اصطلاحات رایج آن رشته خاص است و اصطلاحات متروک ذکر نمی شوند و در صورت لزوم هم چون اصطلاحات مترادف، به اصطلاحات رایج یا مرجع ارجاع داده می شوند.

- اصطلاح نامه قابل گسترش است و هرگز بسته و پایان یافته تلقی نمی شود، و شکل و اندازه آن تابع زمان است.

- اصطلاح نامه به شکل های الفبایی، ترسیمی و نظام یافته و چرخشی تنظیم می شود که هر کدام کاربرد خاص

خود را دارد و هرگاه به شکل نظام یافته به همراه متمم الفبایی تنظیم گردد، اصطلاحات و واژه های کاربردی آن

حوزه به صورتی سازمان دهی و طبقه بندی می شود که ویژگی هایی نظیر موارد ذیل را به دست خواهد داد:

الف - مجموعه اصطلاحات هر رشته را به صورت سلسله مراتبی از عام به خاص (حاکم به تابع) و با حفظ همه جنبه

های اصلی و فرعی و وابسته، به شکلی نظام دار نشان می دهد؛ به گونه ای که، تمامی اصطلاحات حاکم و تابع و

زیر بخش های منطقی آن ها با يك نگاه کلی به نمایش در می آید.

ب - جای گاه اصلی و جنبی تمام اصطلاحات آن رشته، در ساختار کلی به همراه روابطی که با يك دیگر دارند، تعیین

می شود. در واقع، هیچ اصطلاحی در اصطلاح نامه نیست، مگر این که رابطه موضوعی آن با اصطلاحات دیگر

مشخص شده باشد.

۲ - تفاوت اصطلاح نامه با سرعنوان موضوعی (Subject heading)

سرعنوان موضوعی عبارت است از:

واژه و یا گروهی از واژه های نشان دهنده يك موضوع، که تحت آن، تمام مواد و آثار مربوط به آن موضوع در فهرست یا کتاب شناسی وارد می شود، و ترتیب آن بر حسب حروف الفبا است و معمولاً برای فهرست نویسی موضوعی کتاب خانه ها، از سرعنوان موضوعی استفاده می شود.

برخی از تفاوت های اساسی بین اصطلاح نامه و سر عنوان موضوعی عبارت است از:

- اصطلاح نامه به خاطر روابط معنایی که دارد، توانایی آن را دارد که موضوع هر بخشی از علم را با تمام جنبه های اصلی، فرعی و وابسته به شکل نظام یافته و به منظور ذخیره و بازیابی اطلاعات، یا مقاصد دیگر ارائه دهد، در حالی که سرعنوان موضوعی فاقد چنین توانایی است;

- اصطلاح نامه ابزاری مهم برای نمایه سازی و خلاصه زبان نمایه سازی است؛ اما سرعنوان موضوعی تنها در فهرست نویسی به کار می آید؛

۱۸

- سرعنوان موضوعی در برگیرنده عناوین مقلوب و جابه جا شده است، برخلاف اصطلاح نامه؛

- اصطلاح نامه به شکل سلسله مراتبی و ترسیمی نیز تنظیم می شود، ولی سرعنوان موضوعی تنها به شکل الفبایی است؛

- اصطلاح نامه روابط معنایی، ترادف، اعم، اخص هر اصطلاح را به طور دقیق نشان می دهد، برخلاف سر عنوان موضوعی.

۳- برخی تفاوت های اصطلاح نامه با واژه نامه و لغت نامه

- در اصطلاح نامه، رایج ترین اصطلاح مرجح و رابطه آن با سایر اصطلاحات سنجیده می شود، و به روش الفبایی، سلسله مراتبی و ترسیمی نشان داده می شود، اما در واژه نامه ها اصطلاحات رشته مربوط بدون رعایت ارجحیت گردآوری شده و تنها به روش الفبایی مرتب می شود.

- اصطلاح نامه با داشتن یادداشت دامنه، روابط اعم و اخص، ارجاعات و تدابیر دیگر، کاربرد هر اصطلاح را به دقت تعیین می کند، ولی در واژه نامه ها نمی توان راهنمای کاربرد مورد به مورد واژه ها را یافت.

- فرهنگ لغت، تعریف واژه ها را به دست می دهد، در حالی که اصطلاح نامه این جنبه را مد نظر ندارد، بلکه

اصطلاحات را به گونه ای منظم می کند که روابط میان آن ها مبین معانی خاص باشد، و تنها اصطلاحاتی که دارای نوعی ابهام و اجمال در زبان نمایه ای باشند با یادداشت دامنه مشخص می شوند.

- در لغت نامه ممکن است يك واژه با تعاریف مختلفی همراه باشد که در عرف مردم متداول است، و در واقع لغت نامه موارد استعمال واژه را بیان می کند، در صورتی که در اصطلاح نامه اصطلاحات، عمداً از لحاظ دامنه به معنای تعیین شده ای محدود و مقید می شوند، و از این جهت کنترل و مهار می گردند.

تاریخچه اصطلاح نامه

جمع آوری اصطلاحات در قالب فرهنگ نامه ها و تسریع در تدوین واژه نامه ها و دائرة المعارف ها، در قرن های شانزده و هفده میلادی آغاز شد، و با گسترش روز افزون علوم و فنون و به موازات آن رشد، توسعه و ارتباطات جوامع بشری، لزوم معادل یابی برای واژه های جدید علوم و فنون و یا اصطلاحات بیگانه بیش تر احساس شد، و به طور کلی مباحث زبان شناسی جدی تر دنبال شد.

فکر تنظیم اصطلاح نامه در قرن نوزده میلادی به وجود آمد و اولین نشانه از اصطلاح نامه در اثر «پیر مارك

روژه» (۱) به نام (واژه ها و عبارات انگلیسی) پدید آمد، گرچه هدف «روژه» تهیه ابزار نمایه سازی نبود، و تنها

۱. Pier Mark Roget = P. M. Roget

هدفش کمک به کسانی بود که نیاز به یافتن اصطلاحات دقیق داشتند، اما شیوه کار وی با اصطلاح نامه های امروزی هم آهنگی داشت.

مرکز اطلاع رسانی مهندسی «دیپونت» در سال ۱۹۵۹ م. اولین اصطلاح نامه را با شکل و هدف امروزی منتشر

ساخت، و از آن پس توسط سازمان ها و اشخاص مختلف، اقدام به تهیه و تدوین اصطلاح نامه هایی در زمینه های

مختلف صورت گرفت؛ همانند: علوم اجتماعی، کتاب داری و اطلاع رسانی، فلسفه، روان شناسی، جامعه شناسی، حقوق، سیاسی، علم اقتصاد، مدیریت و بازرگانی، رفاه اجتماعی، آموزش و پرورش، فرهنگ و مردم شناسی، علوم تکنولوژی، علوم زمین شناسی، کشاورزی و دام پروری، زیست شناسی، شیمی، فیزیک، پزشکی و

در پی انتشار گسترده اصطلاح نامه ها، سازمان های بین المللی، انجمن ها و مراکز تحقیقاتی ملی برای قانون مند کردن اصطلاح نامه نگاری، دستورالعمل ها و خط مشی هایی ارائه کردند، و برای تدوین اصطلاح نامه ها علاوه بر به کارگیری این دستورالعمل ها، از تجربه های به دست آمده از اصطلاح نامه های پیشین نیز بهره بردند. در سال ۱۹۷۴ «سازمان بین المللی استاندارد» نخستین استاندارد بین المللی تهیه تزاروس (اصطلاح نامه) را منتشر ساخت و در سال ۱۹۷۶ «یونسکو» راهنمای تهیه تزاروس های چند زبانه را ارائه داد و از آن پس نیز اهتمام در تدوین اصطلاح نامه ها و ویرایش اصطلاح نامه های قبلی با استفاده از استانداردهای جهانی و تجربه های پیشینیان سرعتی هم گام با رشد علم و صنعت داشته است.

اصطلاح نامه به زبان فارسی

در سال ۱۳۵۸ اصطلاح نامه های «توسعه فرهنگی، اطلاع رسانی و دکومانتاسیون» به همت مرکز اسناد فرهنگی آسیا ترجمه و منتشر شد.

در سال ۱۳۶۸ مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی (وابسته به معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) در حد رفع نیاز خود به منظور ذخیره و بازیابی اطلاعات، اقدام به تهیه و تنظیم اصطلاح نامه عمومی نمود. در سال ۱۳۷۴ سازمان مدارك فرهنگی انقلاب اسلامی، اولین ویرایش اصطلاح نامه «اصفا» را منتشر ساخت. در سال ۱۳۷۵ مرکز اطلاعات و مدارك علمی ایران اصطلاح نامه «SPINES» (نظام مبادله اطلاعات در زمینه سیاست های علمی و فنی) از انتشارات یونسکو را با عنوان اصطلاح نامه «نما» ترجمه کرده و نشر داد و ویرایش دوم آن در سال ۱۳۷۷ نیز صورت گرفت.

در بهار سال ۱۳۷۶ مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی وابسته به معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم اولین اصطلاح نامه در زمینه علوم اسلامی را تحت عنوان اصطلاح نامه فلسفه اسلامی انتشار داد و

بعد از گذشت چند ماه دومین اثر خود به نام اصطلاح نامه علوم قرآنی و سپس اصطلاح نامه های اصول فقه، منطق، کلام اسلامی و اخلاق اسلامی را نیز عرضه داشت و اینک اصطلاح نامه علوم حدیث و در آینده نزدیک اصطلاح نامه «فقه» تقدیم صاحب نظران و پژوهش گران می شود.

همچنین سال ۱۳۷۷ اصطلاح نامه بین المللی توسعه فرهنگی از یونسکو، توسط استاد ارجمند جناب آقای دکتر عباس حرّی ترجمه و منتشر شد.

مرکز اطلاعات و مدارك علمی ایران اصطلاح نامه هایی در شاخه های مختلف علوم از قبیل جامعه شناسی، فنی مهندسی، شیمی، زمین شناسی، زیست شناسی، فیزیک، کشاورزی از سال ۱۳۸۰ به بعد انجام داده است و ویرایش هایی نیز منتشر کرده است. اصطلاح نامه جامعه شناسی سال ۱۳۸۲ ویرایش اول / اصطلاح نامه شیمی ۱۳۸۳ ویرایش اول / اصطلاح نامه فنی و مهندسی ۱۳۸۳ ویرایش اول.

یکی از آثار دیگر اصطلاح نامه پزشکی فارسی است که با استفاده از اصطلاح نامه «Mesh» از سوی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۷۷ منتشر شد و در سال ۱۳۸۴ ویرایش دوم آن انجام شده است.

فصل دوم:

اصطلاح نامه علوم اسلامی

با گسترش سریع علوم و نشر اطلاعات علمی از طرق مختلف، جهانی شدن تحقیقات علمی، دست رسی به اطلاعات امری ضروری است. امروز باید به شیوه ای اندیشید که از صرف وقت زیاد دریافتن مطلب جلوگیری نماید تا محققان بتوانند درباره مطالب بیندیشند - نه پی جوی آن باشند - لذا کاربرد یافته های نوین در اطلاع رسانی علوم و معارف اسلامی يك ضرورت است.

امروزه اطلاع رسانی در زمینه سامان دادن و اداره منطقی اطلاعات، ره آوردهای مؤثر و موفقی را ارائه می دهد، و ابتدایی ترین وسیله کار با ابزار جدید اطلاع رسانی، تهیه اصطلاح نامه ها (تزاروس) در حوزه های علوم اسلامی

است. اصطلاح نامه علوم اسلامی ابزار مهمی است که به کمک نظام اطلاع رسانی علوم اسلامی آمده، و بهره‌وری بیش تر، بهتر، دقیق تر و سریع تر را فراهم می کند. اصطلاح نامه و سازمان دهی اطلاعات علوم و معارف اسلامی برای سازمان دهی، بازیابی و گسترش اطلاعات علوم و معارف اسلامی باید نکات ذیل را مورد توجه قرار داد:

- انتقال سریع و آسان اطلاعات و سهولت دست یابی به آن;

- امکانات لازم برای بازیابی اطلاعات مورد نیاز و کنار گذاشتن مدارك نامربوط با موضوع مورد تقاضا;

- توجه به نیروی انسانی;

- بهره گیری از امکانات رایانه ای.

با تدوین اصطلاح نامه علوم اسلامی، زمینه تحقق موارد فوق فراهم آمده و اساسی ترین فرایند در سازماندهی اطلاعات علوم اسلامی بوجود آمده است.

۲۲

الف - نمایه سازی به روش اصطلاح نامه

برای رسیدن به اهداف پیش گفته، در دانش اطلاع رسانی که از وظایف اصلی آن برنامه ریزی برای سازماندهی و

ذخیره و بازیابی اطلاعات است؛ نمایه سازی با استفاده از اصطلاح نامه پیش نهاد می شود؛ زیرا:

- این شیوه نمایه سازی؛ روشی است برای راهنمایی مشخص به اطلاعات مورد نیاز؛

- ابزار ارتباطی بین منابع اطلاعات و کسانی است که می خواهند از اطلاعات آن استفاده کنند؛

- راهی است برای هدایت روش مند به يك متن از طریق ثبت و ضبط محتوای اطلاعاتی آن با استفاده از شیوه ای

خاص و ارجاعات لازم و معین برای بازیابی آسان؛

- مجموعه ای است از روش های از پیش تعیین شده برای تنظیم، بازیابی و ارائه اطلاعات. در این نظام می توان

محتوای هر مدرك را به يك سلسله مفاهیم اساسی تجزیه کرد و این مفاهیم را با کمک واژه های از قبیل تعیین شده

(کنترل شده) و یا در مواردی عبارت کوتاه نشان داد.

نمایه سازی همارا

در میان روش های موجود برای نمایه کردن موضوعات، دو گروه مستقل نمایه سازی «پیش همارا» و نمایه سازی «پس همارا» وجود دارد که در هر دو روش از زبان مقید و کنترل شده (اصطلاح نامه) استفاده می شود و همارایی در هر دو وجود دارد. اساس نمایه سازیِ هما را بر آن است که می توان محتوای هر مدرک

را به تعداد مفاهیم بنیادی تجزیه و تحلیل کرد و گاهی هم به وسیله عبارت کوتاه مفاهیم مورد نظر را نمایش داد. - نمایه سازی پیش همارا: در این روش، واژه ها و مفاهیم اصطلاحات به هنگام نمایه سازی با یک دیگر ترکیب می شوند، مانند: فهرست سرعنوان های موضوعی و رده بندی ها.

- نمایه سازی پس همارا: در این روش، اصطلاحات و مفاهیم هنگام بازیابی (نه نمایه سازی) با یک دیگر ترکیب می شوند، «اصطلاح نامه ها به نمایه های پس همارا معروف اند». در پیش همارا اصطلاحات و اجزای تشکیل دهنده یک مفهوم، قبل از بازیابی با یک دیگر ترکیب می شوند تا از ابهام و نارسایی هنگام پس همارایی جلوگیری شود؛ مثلاً در مورد دو اصطلاح «اعمال» و «عالم آخرت»، اگر منظور «اعمال اخروی» باشد، در وقت نمایه سازی، مجموعاً به عنوان یک اصطلاح پذیرفته می شود، و این در کم کردن ریزش کاذب مؤثر است.

- اصطلاحات علوم اسلامی و پیش همارایی در نظام پس همارا: همه توان مندی های اصطلاح نامه، در نظام پس همارا است. و معمولاً بنا بر تجزیه اصطلاحات است؛ ولی علی رغم این که اصطلاح نامه باید اصطلاحات مورد نیاز نظام پس همارا را فراهم کند، در اصطلاح نامه علوم اسلامی به لحاظ طبیعت خاص مفاهیم علوم آن،

۲۳

اصطلاحات زیادی را به صورت ترکیبی حفظ کرده، و به واقع آن ها را در نظام بازیابی پس همارا به نوعی پیش هماراسته است.

مانند:

ارسال حدیث = ارسال + حدیث

خبر متواتر = خبر + متواتر

حدیث مدبّج = حدیث + مدبّج

ب - دستورالعمل کاربردی اصطلاح نامه در نمایه سازی علوم اسلامی

- برای نمایه سازی از قسمت اصلی اصطلاح نامه (بخش الفبایی) استفاده کنید.

- از مقلوب کردن واژه ها، یا وارونه سازی خودداری کنید؛ مانند «حدیث محکم» نه «محکم، حدیث».

- مفاهیم انتخاب شده از مدرک را به اصطلاحات پذیرفته شده در این استاندارد تبدیل کنید.

به این منظور، اولین اصطلاح به دست آمده از مدرک را در اصطلاح نامه جست و جو کنید. اگر اصطلاح مورد نظر

شما به صورت مرکب باشد، ممکن است در جست و جو نیز آن را پیدا کنید، در غیر این صورت آن را به تکواژه ها

تجزیه نموده و سپس تك تك آن ها را در اصطلاح نامه

جست و جو نمایید تا به نتیجه برسید.

- اگر اصطلاح مقدماتی به دست آمده شما در مدارک کم تر به کار می رود، سعی کنید شکل متداول و کاربردی آن را

پیدا کنید و مفهوم خواسته شده را به کمک آن جست و جو نمایید.

- از تجزیه و یا ترکیب اصطلاحات، بدون مراجعه به این استاندارد، خودداری کنید.

- اگر اصطلاح مورد نظر شما در «بخش الفبایی» به دست آمد، به اصطلاح نمایه ای - در زبان مقید - دست پیدا

کرده اید و در همه اصطلاحات مورد نیاز خود همین روش را تکرار کنید.

- اگر از بررسی در «بخش الفبایی اصطلاح نامه» نتیجه ای به دست نیامد، فکر کنید، ممکن است مترادف هایی

برای اصطلاح مقدماتی شما وجود داشته باشد، از طریق آن جست و جو را ادامه دهید.

- در غیر این صورت به بخش های نظام یافته و سلسله مراتبی (و یا درختی) اصطلاح نامه مراجعه کنید، و از راه اعم

و اخص، یا رده کلی تر که اصطلاح مورد نظر شما به آن تعلق دارد، جست و جو را دنبال کنید تا به اصطلاح مطابق با

مفهوم انتخابی از مدرک دست پیدا کنید.

- در متشابه های لفظی، و مترادف ها کاملاً دقت کنید و هر کدام را در جای خود به کار ببرید.

- یادداشت های دامنه ای را که معمولاً در ذیل اصطلاحات مرجّح قرار گرفته اند، نگاه کنید. به این منظور، در ارجاعات حتماً به اصطلاح مرجّح یا توصیف گر برگردید، و تذکراتی را که به همراه توصیف گر اصلی آمده لحاظ نمایید.

۲۴

- سعی کنید اصطلاحی را برای تبیین و توصیف محتوای مدرک اختصاص دهید که به صورت اخصّ و دقیق، محتوای آن را توصیف نماید.

- در صورتی که مطمئن شدید اصطلاح مورد نظر در شبکه اصطلاحات اصطلاح نامه وجود ندارد، اصطلاح را پیش نهاد کنید.

- در اصطلاحات پیش نهادی حتی الامکان موارد ذیل را رعایت نمایید.

۱- از به کارگیری واژه های عامیانه و بی اساس خودداری کنید.

۲- اصطلاحات به صورت اسم یا عبارت اسمی باشند.

۳- در فارسی صفت و قید (۱) را اصطلاح نکنید، مانند: «کرخی» در «ابراهیم بن ابی زیاد کرخی» مگر در صورتی

که در يك زبان تخصصی، به عنوان يك اصطلاح پذیرفته شده باشد.

مانند:

فهری

بك: محمد بن نصیر نمیری

- به جای استفاده از مصدر، از اسم مصدر استفاده کنید.

مانند:

دانش حدیث نه: دانستن حدیث

دانش درایه نه: دانستن درایه

- اصطلاحات شما، چون اصطلاحات نمایه ای (index term) هستند، یعنی برای توصیف کردن و باز نمودن مفاهیم و محتوای مدارك به کار می آیند حتی الامکان باید به صورت تك واژه (یا اصطلاح بسیط = uniterm) باشند، تا بر يك مفهوم معین و محدود دلالت کنند و قابلیت

ترکیب و همارایی با مفاهیم دیگر را در سطح وسیع تری داشته باشند.

- اگر اصطلاح مقدماتی شما، به تنهایی برای رساندن مفهوم کافی نیست، برای آن توضیحی برگزینید و با یادداشت دامنه آن را رسا کنید و یا کاربرد آن را معلوم نمایید.

- اگر اصطلاح مورد نظر مشترك و یا مشتبه است، آن را از مشترك های دیگر جدا کنید و با توضیح گر (—) آن را بیان نمایید.

- اگر مفهومی با شکل عبارت خاصی معروف است، به همان صورت معروف به کار ببرید؛ مانند «لا بأس به» که از نشانه های دُم در رجال است و مانند «امارات مدح و ذم».

۱. صفت: واژه و یا جمله ای است که حالت و چگونگی شخص و یا چیزی را بیان کند؛ مانند سفید، سیاه، خراسانی، تهرانی.

قید: کلمه یا عبارتی که مفهوم فعل، صفت و یا کلمه دیگری را به زمان و مکان و یا چگونگی و حالتی مقید سازد؛ مانند تند و کند، همواره.

۲۵

- نام اشخاص، سازمان ها، اماکن را در صورت لزوم، بدون دخل و تصرف و همان طور که به کار می روند، به کار ببرید.

- همیشه در صدد ایجاد انسجام و يك دستی کارها باشید و از به وجود آوردن زمینه های تناقض پرهیز کنید.

بنابراین در واژه‌هایی که املائی متفاوت دارند، رایج‌ترین و درست‌ترین آن را انتخاب کنید.

اشتباهات املائی، خطا در کدگذاری و اصولاً تفاوت‌های خیلی جزئی، از قبیل اضافه کردن يك نقطه یا ویرگول، در

صحت و سقم ورود اطلاعات تأثیر مستقیم خواهد گذاشت. اگر «اجزا» را «اجزاء» بنویسید دو ورودی ایجاد کرده

اید، سهل‌انگاری در کنترل و دقت کارها، گاه آسیب

های جبران‌ناپذیری را به بار می‌آورد، هر آن چه به رایانه بسپارند، همان را با دقت به شما خواهد داد و هرگز

اشتباهات ورود اطلاعات ما را اصلاح نخواهد کرد.

- هر مفهومی را که در متن قرار گرفته است، جزء اصطلاحات نمایه‌ای قرار ندهید، عموماً موارد ذیل در گزینش

اصطلاحات دخیل اند، آن‌ها را مورد توجه قرار دهید:

۱ - مفهیمی که دلیل عمده نگارش مدرک باشند؛

۲ - مفهیمی که وجود مدرک به آن‌ها وابسته است؛

۳ - مفهیمی که محتوای مدرک را بنمایانند، و در واقع مترجم و منتقل‌کننده محتوای مدرک باشند؛

۴ - مفهیمی که پیام اصلی نویسنده باشند. از توجه به مفاهیم جانبی و کم‌ارزش در منابع پرهیز کنید.

۵ - خود را به جای کاربران فرض کنید و از ریز شدن غیر مفید دوری کنید.

استاندارد مورد توجه در تدوین اصطلاح‌نامه علوم اسلامی

در تهیه این اصطلاح‌نامه، علاوه بر مطالعه متون و منابع مختلف جهانی، در زمینه قواعد و اصول اصطلاح‌نامه

نگاری، از قبیل: «اصطلاح‌نامه یونسکو»، «اسپاینز»، «اریک»، «سازمان ملل» و «قواعدی که به تأیید سازمان

جهانی استاندارد» رسیده است و شبکه جهانی مبادله

اطلاعات «یونی سیت» آن را پسندیده و نشریه‌هایی که از سوی مرکز اطلاعات و مدارك علمی ایران تهیه و حمایت می‌گردد، از ترجمه‌های مختلفی که به فارسی فراهم شده است نیز استفاده گردیده است؛ مانند:

- ترجمه قواعد و قراردادهای ساختن اصطلاح‌نامه، گیتی هندسی افشار، ۱۳۵۰؛

- مدرك شماره ۴۶ سازمان جهانی استاندارد «دستور ساختن واژه‌نامه» استانداردهای بین‌المللی ترجمه پرویز مهاجر، ۱۳۵۴؛

- اصطلاح‌نامه علم اطلاع‌رسانی و دکوماناسیون (فید)، ترجمه محمدحسین دانشی و عبدالحسین آذرنگ، ۱۳۵۷؛

۲۶

- اصطلاح‌نامه توسعه فرهنگی ژان ویت، ۱۳۵۸؛

- برخی مقالات و نشریه اطلاع‌رسانی سال ۶۱ و ۶۲؛

- نمایه‌سازی همارا، علی آقا بخشی، مرکز اطلاعات و مدارك علمی ایران، ۱۳۷۲؛

- بیش‌ترین تأکید و توجه در تدوین اصطلاح‌نامه علوم اسلامی رعایت قواعد بین‌المللی و جهانی بوده است و در

این مورد راهنمای تهیه و گسترش اصطلاح‌نامه يك زبانه، ترجمه آقای عباس حزی ۱۳۶۵ که با استاندارد سازمان

جهانی استاندارد (ISO ۲۷۸۸) سازگاری دارد مورد

مراجعه مکرر بوده است.

- در فرایند تدوین اصطلاح‌نامه‌ها کتاب درآمدی بر مبانی اصطلاح‌نامه علوم اسلامی همواره مورد توجه بوده است.

معرفی قسمت‌ها

الف - واژگان عمومی

معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم از سال‌های ۱۳۶۸ و ۱۳۶۹ نمایه‌سازی در بخش‌های

مختلفی را شروع کرد و در سال ۱۳۷۰ فعالیت جدی خود را در امر ذخیره‌سازی اطلاعات به شیوه نوین آغاز کرد.

هم زمان با نمایه سازی، ضرورت تنظیم و استاندارد

نمودن اصطلاحات رخ نمود که نخست تعدادی از متخصصان این مرکز مسئولیت تحقیق و تصویب آن را به عهده گرفتند؛ اما با گسترش کار تنظیم اصطلاحات در سه بخش (واژگان عمومی، اعلام و تئالگان (۱) و (۲)) صورت گرفت که در آخرین ویرایش، واژگان عمومی بیش از

۱۳۰۰۰ اصطلاح و فهرست اعلام و مشاهیر، بیش از ۲۸۰۰۰ نام و تئالگان (۱) (اسامی اشخاص حقوقی)، بیش از ۶۰۰۰ نام و تئالگان (۲) (اسامی کشورها، استان ها، شهرها و....) با بیش از ۵۰۰۰ نام در برنامه نرم افزاری قابل ارائه گردید.

ب - اصطلاح نامه های تخصصی

از نیمه دوم سال ۱۳۷۲ مطالعه در زمینه اصطلاح نامه نویسی تخصصی آغاز شد و با مطالعه اصول و استانداردهای تهیه اصطلاح نامه و کتب تخصصی در این باره، جزوه ای به نام «اصول و مبانی نظری اصطلاح نامه علوم اسلامی» تألیف شد، که در واقع اساس کار تهیه اصطلاح

نامه علوم اسلامی قرار گرفت و تاکنون به هشت رشته اصلی علوم اسلامی پرداخته شده است.

- اصطلاح نامه علوم قرآنی: از اوایل سال ۱۳۷۳ کار تهیه اصطلاح نامه علوم قرآنی آغاز گردید و بعد از اتمام مراحل کار تحقیق، تنظیم، برنامه نویسی نرم افزاری و نظرخواهی از صاحب نظران در سال ۱۳۷۶ به صورت کتاب به چاپ رسید. اصطلاحات این حوزه علمی، به یازده رده

اصلی و سه رده وابسته اساسی تقسیم شده

است، که رئوس و ساختار موضوعی و نموداری این حوزه را نشان می دهد و رده های جزئی و فرعی در زیر بخش آن ها قرار می گیرد.

این اصطلاح نامه به سه شیوه ارائه شده است: الفبایی، نظام یافته و سلسله مراتبی. و در سال ۱۳۸۶ ویرایش دوم آن با اصلاحات و اضافات آغاز شد و در سال ۱۳۸۸ به نشر سپرده شده است.

- اصطلاح نامه فلسفه اسلامی: تقریباً هم زمان با سامان یافتن کار تدوین اصطلاح نامه علوم قرآنی در سال ۱۳۷۳ کار جدی تهیه اصطلاح نامه فلسفه اسلامی شروع شد و با پایان یافتن مراحل کاری، در اوایل سال ۱۳۷۶ به چاپ رسید.

اصطلاحات این حوزه علمی به چهار رده اصلی تقسیم شده که رئوس و ساختار موضوعی و نموداری آن را نشان می دهد و رده های جزئی در زیر بخش این چهار رده قرار می گیرند.

این اصطلاح نامه نیز با روش های الفبایی، نظام یافته و سلسله مراتبی پدید آمده که بخش الفبایی آن در دو جلد عرضه شد.

- اصطلاح نامه اصول فقه: از سال ۱۳۷۴ طرح تدوین اصطلاح نامه اصول فقه تصویب و به مرحله اجرا درآمد و در سال ۱۳۷۶ استخراج واژگان آن به پایان رسید و در نهایت ۵۳۹۰ اصطلاح اصولی تصویب، و روابط معنایی مفاهیم آن تعیین گردید که در سال ۱۳۷۸ به چاپ رسیده

است.

- اصطلاح نامه منطق: طرح تدوین اصطلاح نامه منطق در سال ۱۳۷۷ با هم کاری اساتید مشاور شروع و در سال ۱۳۸۱ به پایان رسید. این کتاب با يك جلد در ۴۴۰ صفحه و ۶۳۲۷ اصطلاح با پشتوانه ۴۳ منبع منطقی در سه

بخش الفبایی، نظام یافته و ترسیمی تنظیم شده و به چاپ

رسیده است.

- اصطلاح نامه کلام اسلامی: در سال ۱۳۷۵ طرح تدوین اصطلاح نامه کلام اسلامی تصویب و به مرحله اجرا در آمد و در سال ۱۳۷۷ استخراج واژگان آن به پایان رسید و در نهایت ۱۴۸۱۴ اصطلاح کلامی تصویب و روابط معنایی آن تعیین گردید و در سال ۱۳۸۲ به چاپ رسیده

است.

- اصطلاح نامه اخلاق اسلامی: این طرح در نیمه دوم سال ۷۶ شروع و مراحل تدوین آن با مراجعه به ۲۷۵ منبع با ۴۷۲۸ اصطلاح در سال ۱۳۸۶ چاپ شد و مجدداً در سال ۱۳۸۷ چاپ دوم آن انجام گرفت.

برنامه های آینده

- تدوین اصطلاح نامه کلان علوم اسلامی (Macro Thesaurus of Islamic Sciences) با تهیه اصطلاح نامه های خاص علمی که در حوزه های علوم اسلامی مطرح هستند.

- نمایه سازی بر اساس اصطلاح نامه علوم اسلامی در رشته های تخصصی علوم اسلامی و ایجاد بانک های اطلاعات تخصصی.

۲۸

- تهیه مستندات هر يك از اصطلاحات که اصطلاح نامه آن تدوین می شود و در نهایت تدوین فرهنگ نامه های تخصصی.

- طراحی اصطلاح نامه های عرفان اسلامی، تاریخ اسلام، فلسفه های مضاف و... امید است در آینده نزدیک به اجرا درآید.

- ارائه اصطلاح نامه فقه اسلامی که مراحل پایانی خود را می گذراند و هم چنین ارائه اصطلاح نامه حقوق و اصطلاح نامه کلام جدید.

- ترجمه اصطلاح نامه ها به زبان عربی و انگلیسی - که در بعضی رشته ها آغاز شده است.

- تدوین فرهنگ نامه جامع علوم اسلامی - هم اکنون در شاخه علوم قرآنی و اصول فقه انجام شده است که مراحل آماده سازی نهایی را می گذراند.

- تدوین نرم افزار ورود اطلاعات اسلامی بر اساس اصطلاح نامه علوم اسلامی.

- ارائه اصطلاح نامه های علوم اسلامی در محیط وب که هم اکنون مراحل پایانی خود را می گذارند.

- آماده سازی و سازماندهی دیجیتالی منابع اسلامی با استفاده از اصطلاح نامه علوم اسلامی و ارائه کتابخانه دیجیتالی سازمان یافته.

۲۹

فصل سوم:

اصطلاح نامه علوم حدیث

طراحی اصطلاح نامه علوم حدیث اواخر سال ۱۳۷۷ آغاز و با مطالعه بیش از ۱۲۰ عنوان کتاب رجالی و درایه ای،

۷۴۳۵ اصطلاح تصویب و افزون بر این ۲۱۹۶۵ اعلام رجالی با روابط خاص خود نیز استخراج گردید؛ به گونه ای

که هر کدام در یکی از رده های ثقات، حسان، ممدوح

مطلق، ضعفا، مذموم مطلق، مجهولین و مختلف فیه قرار گرفته اند.

شاخه های علوم حدیث

علوم حدیث شامل «فقه الحدیث، رجال و درایه» می شود.

فقه الحدیث: از مفاد الفاظ متن روایات، چون شرح لغات و بیان حال آن از لحاظ اطلاق و تقیید، عموم و خصوص و داشتن معارض و مانند این ها بحث می کند. (۱)

رجال: از احوال راویان از این حیث که واجد شرایط قبول روایت هستند یا نه بحث می کند. (۲)

درایه: از سند، متن و شیوه های فراگیری و آداب نقل حدیث بحث می کند. (۳)

چون «فقه الحدیث» عهده دار توضیح لغات مشکل روایات است مطالب آن در قالب اصطلاح قرار نمی گیرد تا امکان حضور آن در اصطلاح نامه فراهم شود، بدین دلیل عموماً اصطلاحات رجالی و درایه ای در اصطلاح نامه علوم حدیث آمده است. و برای «فقه الحدیث» زیر مجموعه

ای باز نشده است.

۱. مدیر شانه چی، کاظم، درایة الحدیث، چاپ دوازدهم، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ص ۲.

۲. سبحانی، جعفر، کلیات فی علم الرجال، چاپ دوم، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ص ۱۱.

۳. سبحانی، جعفر، اصول الحدیث و احکامه، چاپ دوم، مؤسسه امام صادق (علیه السلام)، قم، ص ۱۴.

۳۰

اینک مطالبی چند درباره اصطلاح نامه علوم حدیث:

تعریف اصطلاح نامه علوم حدیث

اصطلاح نامه علوم حدیث عبارت است از مجموعه اصطلاحات استاندارد شده در حوزه علمی که به گونه ای از متن یا سند یا حجیت حدیث بحث می کند. اصطلاح نامه مذکور فهرستی منظم از واژه های کلیدی و کاربردی علم رجال و درایه به همراه روابط معنایی بین آن ها را ارائه

می دهد. هدف و کاربرد اصلی اصطلاح نامه علوم حدیث تهیه طرحی از حوزه علم رجال و درایه برای نشان دادن روابط منطقی میان مفاهیم اصطلاحات و ترسیم کلی از ساختار آن ها است.

تذکر: در این اصطلاح نامه فقط به ذکر کلیات علم رجال بسنده شده، و اسامی راویان در ویرایش مستقلی خواهد آمد.

فایده اصطلاح نامه علوم حدیث

اصطلاح نامه مذکور فواید فراوانی دارد که در بحث «اهداف اصطلاح نامه» از فصل اول توضیح داده شد، و در این جا به دو مورد اشاره می شود:

الف: استادان و محققان علوم حدیث نمایی از ساختار علم رجال و درایه را دریافت می کنند تا هنگام تدریس و تحقیق، موقعیت و اهمیت هر مبحثی را در این علم دریابند.

برای مثال، کسی که می خواهد در مورد «الفاظ ذم» تحقیق کند، با مراجعه به اصطلاح نامه علوم حدیث در می یابد که یکی از مباحث علم درایه «امارات مدح و ذم» است، و این امارات یا اسباب اند یا الفاظ، و الفاظ نیز یا الفاظ مدح هستند یا الفاظ ذم، و تعداد الفاظ مدح حدود ۳۶۰ و

تعداد الفاظ ذم حدود ۳۵۰ لفظ است.

ب: اصطلاحات علوم حدیث کلید واژه های مناسبی هستند برای بازیابی اطلاعات.

مثلاً کسی که می خواهد در مورد طرق شیخ طوسی به حسن بن محبوب تحقیق کند با استفاده از کامپیوتر به سادگی درمی یابد که شیخ طوسی در مشیخه ۷ طریق و در فهرست ۵ طریق به حسن بن محبوب دارد (۱)، و با استفاده از مستندات طرق که یافتن آنها نیز به کمک رایانه

بسیار آسان است به قوت و ضعف تمامی طرق ۱۲ گانه پی می برد و در نتیجه اعتبار و عدم اعتبار همه روایاتی که شیخ طوسی از حسن بن محبوب نقل می کند مشخص خواهد شد.

۱. شیخ طوسی در مشیخه پنج طریق دارد که ذوالطریق در آن‌ها «حسن بن محبوب» و «حسین بن سعید» باهم هستند. این طرق غیر از ۱۲ طریق یاد شده است که منحصراً به «حسن بن محبوب» ختم می‌شود.

۳۱

و اگر کسی بخواهد در مورد طرق یاد شده به تفصیل تحقیق کند با جست و جوی «حسن بن محبوب» تمام اطلاعات کتاب‌های رجالی موجود در سیستم را به دست خواهد آورد.

مراحل تحقیق

طرح تدوین اصطلاح‌نامه علوم حدیث در سال ۱۳۷۷ تصویب شد و به اجرا درآمد که پس از طی مراحل ذیل در سال ۱۳۸۲ استخراج واژگان آن به پایان رسید و در نهایت ۷۴۳۵ اصطلاح تصویب و روابط معنایی آن تعیین گردید که اینک تقدیم دانش پژوهان می‌گردد.

الف - کتاب‌شناسی و تهیه مدارک مورد نیاز

تدوین‌کنندگان اصطلاح‌نامه، برای نظم بخشیدن به اصطلاحات موجود و به کار رفته در منابع معتبر قدیم و جدید، هم‌چنین به منظور بررسی اصطلاحات و تحلیل مفاهیم آن‌ها نیاز به مراجعه مکرر داشتند، لذا منابع، شناسایی و در اختیارشان قرار گرفت که فهرست مآخذ مورد

مراجعه در پایان همین اثر آمده است.

ب - ارزش‌گذاری و درجه‌بندی مدارک

اهمیت و ارزش منابع يك سان نبود و اختلاف مراتب منابع در اخذ و تصویب اصطلاحات تأثیر به سزایی داشت، لذا پس از شناسایی و گردآوری منابع با دقت نظر منابع موجود به منابع اصلی و فرعی تقسیم شد.

ج - تحقیق و استخراج اصطلاح

در این مرحله پژوهش گران با مطالعه دقیق، اصطلاحات را از متن استخراج نموده و به همراه روابط و توضیحات لازم که از متن استفاده می شود، در برگه های مخصوص (برگه تحقیق فردی) ثبت کرده اند.

د - ایجاد روابط بین اصطلاحات

پس از جمع آوری اصطلاحات، گروهی از پژوهش گران بر اساس ویژگی های مورد نظر - که از کتاب های مختلف به دست آمده - رابطه معنایی پیشینی اصطلاحات را بررسی و به کارت های مستند اصطلاحات منتقل نموده اند.

هـ - بازنگری اصطلاحات و روابط آن ها

برای انتقان کار، روابط اصطلاحات توسط گروه دیگر بازنگری شده و مواردی که توافق نداشتند، بررسی و تصمیم گیری نهایی آن به مرحله بعد ارجاع شده است.

و - بررسی و تصویب نهایی

در این مرحله سؤال ها و اشکال های مراحل قبلی با حضور همه اعضای اصطلاح نامه علوم حدیث مورد بحث قرار گرفته و با کسب اکثریت آرا تصمیم نهایی گرفته شده است.

ویژگی های اصطلاح نامه علوم حدیث

الف - پوشش موضوعی

رده های اصلی علوم حدیث با ملاحظه نظرهای مشهور دانش مندان این علوم و با توجه به اهداف اطلاع رسانی تنظیم شده است که عبارت اند از:

۱- امارات مدح و ذم

۱- علم درایه ۲- حدیث

۳- کیفیت تحمل حدیث

۱- راویان

۲- علم رجال ۲- طرق مشایخ

۳- کلیات علم رجال

در واقع علوم حدیث به دو رده اصلی تقسیم می شود که عبارت اند از: «علم روایت الحدیث» و «فقه الحدیث» که طبق معمول «علم درایه» و «علم رجال» زیر مجموعه علم روایت الحدیث شمرده می شوند.

ب- تعداد اصطلاحات

- مجموع اصطلاحات به کار رفته ۷۴۳۵

- تعداد اصطلاحات رأس ۲

- تعداد اصطلاحات مرجح ۵۵۴۸

- تعداد اصطلاحات غیرمرجح ۱۸۸۷

- تعداد اصطلاحات اعم ۶۹۲

- تعداد اصطلاحات اخص ۵۸۳۶

- تعداد اصطلاحات وابسته ۶۴۱

- تعداد عبارت راهنما ۱۵۶

- تعداد یادداشت دامنه ۱۹۲

ج - میزان تورفتگی در ساختار رده ای

مراتب تورفتگی در ساختار رده ای ۹ فاصله است که هر تورفتگی با يك نقطه مشخص می شود، مثل:

علوم حدیث

. علم روایة الحدیث

.. علم درایه

... حدیث

.... خبر واحد

..... حدیث ضعیف

..... حدیث مرسل (اعم)

..... مراسیل ثقات

..... مراسیل اصحاب اجماع

..... مراسیل ابن ابی عمیر

د - ساختار اصطلاح نامه علوم حدیث

- این اصطلاح نامه بر پایه روابط معنایی و پیشینی میان مفاهیم اصطلاحات پی ریزی شده است. روابط برقرار شده

سه نوع است که هر يك از این رابطه ها، ضوابطی دارد که ذیلاً به طور جداگانه بدان پرداخته می شود:

۱ - رابطه هم ارز یا ترجیحی (ترادف) (Equivalence or Preferential Relation)

هنگامی که دو یا چند اصطلاح مفهوم و یا کاربرد واحدی داشته باشند و یا اگر اختلافی داشتند، به دلیلی از

اختلافشان چشم پوشی شده باشد اصطلاحات هم ارز نامیده شده و برای انسجام اصطلاحات، یکی از چند

اصطلاح مرادف، مرجح قرار داده شده است و روابط در ذیل همان

اصطلاح اصلی (مرجح) گنجانده و بقیه اصطلاحات به اصطلاح پذیرفته شده و مرجح - جهت راهنمایی مراجعین - ارجاع داده شده است.

علامت ارجاع به اصطلاح مرجح «بك» به معنای «به کار ببرید» است؛ یعنی از این اصطلاح در نمایه سازی استفاده نشود و اصطلاح بعد از این علامت به کار برده شود؛ همانند: «جندب بن جناده» که نام «ابوذر غفاری» است.

ابوذر غفاری

بك: جندب بن جناده

۳۴

در ذیل اصطلاح مرجح علامت «بیج» به معنای «به جای» که نشان گر اصطلاح نامرجح است، به کار می رود و بدین معنا است که این اصطلاح به جای اصطلاح بعد از این علامت نیز به کار می رود؛ همانند:

حدیث

بیج: خبر

موارد و ضوابط ارجاع اصطلاحات «روابط هم ارز»:

مترادف ها: دو اصطلاح که مفهوم واحدی داشته باشند و یا هم معنا تلقی گردند مترادف نامیده می شوند. در

اصطلاح نامه بیش تر جنبه اصطلاحی مورد نظر است نه معنای لغوی؛ بنابراین، ممکن است از نظر لغت دو معنا را

هم برسانند اما از نظر منطقی مرادف به شمار آیند؛ مثل:

رجال (علم)

بك: علم رجال

مفرد و جمع بی قاعده: ساختار اصطلاح نامه به گونه ای است که تنها اصطلاح مرجح می تواند کلید ذخیره و بازیابی اطلاعات باشد، و لذا برای راهنمایی پژوهش گران، اصطلاحاتی که جمع آن ها به صورت بی قاعده آمده است؛ در نظام الفبایی در دو محل مختلف قرار می گیرند و

اصطلاح نامرجح به اصطلاح پذیرفته شده ارجاع می شود؛ مثل:

سبب جرح احادیث

بک: اسباب جرح بک: حدیث

برای ارجاع (مفرد و جمع بی قاعده) باید هر دو شکل اصطلاح در علوم حدیث به کار برده شده باشد. نکته قابل توجه این که چون جمع های سالم از لحاظ الفبایی با مفردشان پشت سر هم قرار می گیرند، از آوردن هر دو شکل اصطلاح - در صورت وجود - چشم پوشی شده است؛

مانند: فعل عبث، فعل های عبث.

اصطلاحاتی با دایره مفهومی تبیین نشده: اصطلاحاتی در علوم حدیث گنجانده شده اند که دامنه مفهومی آن ها به خوبی تبیین نشده. در این گونه موارد به منظور جلوگیری از پراکندگی در امر اطلاع رسانی، اصطلاح رایج و مشهور مرجح قرار داده می شود و دیگر موارد به آن ارجاع

می گردد؛ همانند:

اسباب ذم

بج: اسباب ضعف

اسباب طعن

موارد ارجاع اصطلاح اخص به اعم: گاهی رابطه واقعی میان دو اصطلاح، رابطه اعم و اخص است، ولی به دلیل این که ثمره عملی ای بر آن مترتب نیست، اصطلاح اخص به اعم ارجاع می شود؛ مثلاً اصطلاح «توثیقات» از

۳۵

لحاظ مفهومی اعم از «توثیق روات» است؛ اما ایجاد رابطه، ثمره عملی ندارد و در نمایه سازی ایجاد مشکل می نماید؛ زیرا منظور از توثیقات در بیش تر اسناد، همان توثیق روات است و لذا توثیق روات به «توثیقات» ارجاع شده است.

ضوابط ترجیح

برای انتخاب اصطلاح مرجح ضوابطی در نظر گرفته شده که با توجه به مجموعه این ضوابط اصطلاح مرجح برگزیده می شود.

شهرت: اصطلاحی که مشهور است به عنوان اصطلاح مرجح انتخاب شده و بقیه بدان ارجاع گشته است. مراد از شهرت در این جا، شهرت در میان دانشمندان متاخر علوم حدیث است؛ مثل:

حدیث واحد اثر

بك: خبر واحد بك: حدیث

کامل بودن اصطلاح: ممکن است يك اصطلاح گاهی به صورت کامل به کار رود و زمانی به صورت بریده و ناقص. به این ترتیب شکل کامل آن مرجح آورده شده و بقیه به آن ارجاع می شود. این در صورتی است که اصطلاح ناقص ترجیحی نداشته باشد و یا متداول تر نباشد؛ مثل:

متواتر

بك: خبر متواتر

سلیس و روان بودن: از میان اصطلاحات هم ارز، اصطلاحی که آسان و روان باشد انتخاب شده و بقیه به آن ارجاع می شود؛ همانند:

احادیث آحادی

بك: خبر واحد

وحدت سیاق و هم آهنگی: آن جا که مجموعه ای از اصطلاحات، زیرمجموعه اصطلاح دیگر قرار می گیرند یا به نحوی همراه هستند به منظور يك سان سازی و هم آهنگی، سعی شده است اصطلاحی مرجح شود که با دیگر اصطلاحات هم آهنگ باشد؛ مثل:

خبر حدیث

بك: حدیث اخ: حدیث خاص

حدیث عام

حدیث مطلق

حدیث مقید

حدیث مجمل

حدیث مبین

۳۶

۲- رابطه سلسله مراتبی (Hierarchical Relation)

اصطلاحات بر پایه روابط سلسله مراتبی طبقه بندی می گردند؛ به گونه ای که حوزه علمی مورد نظر با شاخه ها و مباحثش به طور مرتب از کلی ترین اصطلاح تا جزئی ترین آن ترسیم می گردد. برای نشان دادن این رابطه از دو علامت استفاده می گردد:

«ا.ع»: این علامت نشان می دهد که اصطلاح بعد از آن دامنه ای وسیع تر از اصطلاح قبلی که مدخل واقع شده است، دارد و به عبارتی این اصطلاح اعم از اصطلاح مدخل ما است، مثل: حدیث مقید
ا.ع: حدیث

در این حالت «حدیث مقید» اصطلاح مدخل است و علامت «ا.ع» نشان می دهد که اصطلاح اعم آن «حدیث» است.

«ا.خ»: این علامت نشان دهنده آن است که اصطلاح بعدی اخص از اصطلاح مدخل ما است؛ مثل:
حدیث

ا.خ: حدیث مطلق

حدیث مقید

در این حالت حدیث مدخل است و علامت «ا.خ» نشان می دهد که هر يك از «حدیث مطلق» و «حدیث مقید» اخص از «حدیث» است.

برای برقراری روابط اعم و اخص ضوابط ذیل مد نظر قرار گرفته است:

کلی و جزئی: هرگاه مفهوم اصطلاحی کلی تر از اصطلاحات دیگری باشد اعم آن ها قرار می گیرد و اصطلاحات دارای مفهوم جزئی تر اخص آن واقع می شوند؛ مانند:

تصحیف حدیث تصحیف سندی

ا.خ: تصحیف سندی ا.ع: تصحیف حدیث

تصحیف متنی

مفهوم و مصداق (رابطه موردی): اگر اصطلاحی مصداق و گواه اصطلاح دیگر باشد، اخص آن قرار داده می شود و در نتیجه اگر اصطلاحی مصادیقی داشته باشد، اعم آن ها قرار می گیرد؛ مانند:

الفاظ مدح

ا.خ: مرضی

جزء و کل: اصطلاحی که دارای اجزایی باشد و آن اجزا در علوم حدیث کاربرد داشته باشد، اعم آن ها قرار می گیرد;

در علوم اسلامی چنین رابطه ای - برای اعم و اخص قراردادن اصطلاحات - رسم نیست; ولی در اصطلاح نامه

برای سهولت امر اطلاع رسانی اعم و اخص قرار می

گیرند; مانند: به منظور دسترسی به متن کامل کتاب به مولف یا ناشر مراجعه فرمایید.